

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Дрогобич: «Коло», 2013. – 1066 с.

Монографія Сергія Білоконя, задекларована автором як продовження (другий том) його попередньої великої праці під такою ж назвою, вийшла друком у минулому році і вже встигла привернути до себе увагу громадськості й науковців. Новизна, глибина узагальнень й науково-пізнавальна цінність здобули їй заслужене перше місце в XI Всеукраїнському рейтингу «Книжка року 2013» у номінації «Дослідження/документи»¹.

Ми вже зверталися до рецензування першого тому дослідження², зосередивши свою увагу на чернігівських сюжетах, подіях і постатях. Поява нової книги спонукала до використання такого ж підходу.

Зміст книги складає історія нерівної, непомітної, але від того не менш драматичної і часто-густо трагічної боротьби між представниками радянської держави й правлячої комуністичної партії, які, спираючись на добровільних і підневільних помічників, прагнули підпорядкувати собі або ж знищити те, що не підлягає регламентуванню, обліку, контролю – політ фантазії, витвори мистецтва, науковий доробок, пам'ятки історії – одним словом: цілий культурний світ разом з його творцями, зберігачами й захисниками.

Чернігівських, умовно кажучи, сюжетів у книзі чимало, вони логічно вкладаються в загальноукраїнський контекст і якимось окремо не виділяються, але з огляду на унікальність багатьох джерел, оприлюднених автором у монографії, можуть використовуватися як самостійний історико- і культурологічно-краєзнавчий матеріал. Доречно наголосити, що багато рідкісних, а то й унікальних документів епохи наводяться повністю. Так, на сторінках рецензованого видання знаходимо повний текст «невеселої» гуморески Остапа Вишні (додаток до «Вестей ВУЦВК» від 12 січня 1929 р.) про безглузде нищення будинку корифея української сцени Г. Затиркевич-Карпинської в с. Болотниця (тепер Талалаївського району Чернігівської області). Як доцільний коментар, буквально відразу, С. Білокінь ставить риторичне запитання: «чи справді режим ішов на те, щоб в очах тих самих іноземних туристів країна ставала бідніша й не така цікава» й однозначно відповідає: «А навіщо було протягом десятиріч провадити в цій країні терор, винищувати інженерів і письменників, священників і музикантів, кооператорів і вчителів, мільйони селян? Надзавдання большевиків полягало не менш як у зміні ментальності всього населення й створення т. зв. єдиного радянського народу. Іншими словами – у формуванні майбутніх будівників комунізму та ліквідації тієї частини населення, що до цього не надавалася. Крім матеріального зиску, під час вилучення цінностей большевики переслідували справді цілком певну мету – формування нової породи людей, будівників комунізму» [С. 390–391]^{*}. Остання ціль, на щастя, не завжди досягалася, зате «ліквідація» «непотрібних» провадилася вельми успішно. Т. Снайдер зокрема, порівнюючи кількість жертв вождів двох тоталітарних режимів, відзначив: «Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими разючими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера»³.

Коло тем, проаналізованих у монографії в контексті вищесформульованого концепту, вражає своїми масштабами. автор розпочинає дослідницький пошук з вічно актуальних, «зіставних з усією нацією» постатей Т. Шевченка і М. Гоголя.

Другий розділ традиційно віддано під історіографічний огляд.

У третьому розділі на базі аналізу джерел розгортається «паралельна історія УСРР

– УРСР. Большевизм і українська культурна спадщина». Сенс дискурсу сам автор сформулював стисло й чітко: «Поглиблене вивчення джерел з історії масового терору ідентифікує історію України з історією КНРС – КП України» [С. 74]. Відтак потрібно розвивати паралельну історію, в центрі якої вже не будуть етапи побудови соціалізму, історичні досягнення радянської влади й тому подібні теми та безкінечна боротьба з незчисленними «ворогами». У розділі йдеться про далекі від казенного оптимізму речі, недаремно ж він розпочинається з промовистого параграфа «Передчуття біди. (Записки Богдана Ханенка, 1849–1917)». Владна політика щодо української культури не змінювалася до 1941 р. (це кінцева точка дослідження), а не зміна курсу.

У наступному розділі автор віддає данину історії сумнозвісної справи СВУ.

Особливий інтерес, як на нас, викликає розділ, названий просто: «Про видання, заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено». Це – колосальне джерелознавче дослідження тих книжкових скарбів, яких уже ніколи не побачить читач. Епіграфом до нього та й до всієї книги можуть слугувати роздуми автора: «Серед професійних істориків побутує думка, нібито джерело рукописне засадничо вище за джерело друковане. Часто-густо вважають, що примірників кожної друкованої сторінки багато у принципі, і всі вони однакові. Це не зовсім так і далеко не завжди так. Коли мільйонами винищували людей, хто оберігав друковане слово?» [С. 632].

С. Білокінь прагне залучити читача до дослідницької роботи. Він, наприклад, пропонує захоплююче заняття: порівняти тексти передмови до одного і того ж видання [С. 684–722] і спробувати виявити, що ж так стурбувало пильних радянських цензорів у першому варіанті. Прикро, що багато представників молодого покоління цього вже не зрозуміють, бо навик ретельного студіювання друкованих текстів їм майже не прививають.

Завершує монографію розділ «Биківня і Вінниця в історіографії терору».

До наукового апарату монографії входять список використаної літератури, низка вдало підібраних ілюстрацій та іменний покажчик. У останньому нараховується 3208 прізвищ. Той, хто знайомий з науковим доробком С. Білоконя, знає, з яким пієтетом історик ставиться до своїх героїв (в розумінні автора – це ті люди, котрі, інколи навіть ціною власного життя, рятували/оберігали/примножували культурні цінності). Серед них і постаті, що так чи інакше пов'язані з Чернігово-Сіверщиною: уродженці нашого краю, діячі, що мешкали в Чернігові та губернії, вчені, які досліджували чернігівські пам'ятки. Особливою прикметою наукових праць С. Білоконя можна вважати його скрупульозність у відборі й виписуванні біографічної інформації. Отож маємо не тільки стислі, але добре вивірені особистісні дані про Ольгу Андрієвську, Олександра Андрієвського, Бориса Бутника-Сіверського, Марка Вайнштейна, Василя Дубровського, Миколу Касперовича, Пилипа Клименка, Григорія Коваленка, братів Василя і Сергія Маслових, братів Миколу й Михайла Могилянських, Вадима Модзалевського, Бориса Пилипенка, Дмитра Ревуцького, Петра Савицького, Федора Уманця, Павла Федоренка, Валентина Шугаєвського, а й список їхніх творів та публікацій про них. Останні добиралися теж вельми ретельно, крім відомих чернігівських авторів: О. Бобиря, В. Зайченко, О. Коваленка, В. Половця, маємо посилання й на роботу натовді студентки магістратури нашого Інституту Ірини Довгої [С. 322]. Приємно відзначити, що до списку потрапив і біобібліографічний покажчик, підготовлений співробітниками відділу краєзнавства обласної бібліотеки імені В. Г. Короленка при сприянні викладачів педуніверситету «Павло Костянтинович Федоренко» (2003 р.) [С. 403].

Але повернімося до безпосередніх героїв книги С. Білоконя. Вимушені жити в нелюдських умовах постійних переслідувань, грабунків, вилучень не тільки особистого майна, але й історичних та культурних цінностей, зосереджених у музеях, знищення архітектурних пам'яток, жорстокої цензури й спалення «ворожої» літератури, вони не мовчали, як могли протестували, не приховували свого негативного ставлення до державної політики.

Чітке й конкретне уявлення, як спеціальні комісії «обстежували» музеї з метою вилучення тих експонатів, котрі цінувалися на закордонних аукціонах, дають повністю оприлюднені у книзі протоколи допиту одного з учасників цієї державної акції.

С. Глеваський докладно повідомляє, як «ревізував» у 1930 р. Чернігівський музей, директор якого М. Вайнштейн зустрів його словами: «А, знаменитый т. Глевасский, слышали, слышали о вас как о разорителе музеев» [С. 357]. У його ж свідченнях знаходимо інформацію про фактичне пограбування Ніжинського музею та Ніжинського Благовіщинського монастиря [С. 347–348] та Густинського Троїцького монастиря під Прилуками. С. Глеваський колоритно описує свою поїздку до останнього, де, як повідомили: «было сложено парчи и риз на громадную цену». Бездоріжжя було таке, що члени комісії по дорозі випадали з брички. Монастир являв собою жалюгідне видовище: «Ввиду того, что там размещена колония беспризорных, с другой же стороны, собор стоял с выбитыми окнами и на ризы насыпало снегу, являлась опасность, что при таянии снегов материя, находящаяся там, может сгнить». Парчових тканин було закуплено на 6 тисяч рублів [С. 350]. На перший погляд, здається, що церковне майно було порятоване від набігів безпритульних і розгулу стихії. Однак такий підхід не узгоджувався з партійно-державним курсом щодо культових, історико-культурних та мистецьких пам'яток минулого.

С. Білокінь слушно згадує розповідь свого шкільного вчителя про те, як свого часу у сумнозвісних «торгсинах» з царських орденів збивали емаль, а вже потім зважували. Наводить він і цитату із міркувань українських учених: «Ясно, что византийский браслет, взятый из Черниговского музея в тысячу раз дороже того серебра, из которого он сделан». Це означає, що за непошкоджені царські ордени чи артефакти античного або середньовічного світу можна було б виторгувати набагато більше коштів. Однак, як зауважує автор, «у большевиков была інша, своя логіка. Їх цікавило золото і тільки воно» [С. 280]. У світлі таких настанов доля парчових риз, вилучених з Густинського монастиря та численних інших церков, музеїв усієї України, була сумною. Дослідник посилається на «розкішне мистецьке видання – каталог вишивок з колекції Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського – шиття золотом, сріблом і шовком» й оцінює його стисло, але виразно: «Важко уявити щось прекрасніше». Однак і ця робота слугує йому для унаочнення злочину радянських «мистецтвознавців у шкірянках» чи й без них: «У передмові Віри Зайченко зазначено, – підкреслює С. Білокінь, – що музейні набутки закінчуються на 1924–25 роках під час злиття чернігівських музеїв в один: «[...] пізніших надходжень немає». Але виникає питання: коли закривали сотні й сотні храмів, коли їхніх господарів в'ярили, куди дівали ці розкішні церковні ризи?». Виявляється, все пускалося на утилізаційних заводах на випал. «Виходить, їх не цікавили ці чудові орнаменти, це шиття золотом, сріблом і шовком. Ішлося – знову ж таки – тільки про кульку металу» [С. 280–281].

Отже, людський вимір дослідження – виявлення спрямованості на фізичну ліквідацію творців, власників, зберігачів і дослідників шедеврів – цілком узгоджується з лінією більшовицької держави на нищення самих скарбів минулого – що б вони собою не являли: архітектурну чи культову пам'ятку, інкунабулу, гаптування чи картину. У цьому контексті виглядає доречним висновок автора й про долю наук – «старе мистецтвознавство большевики ліквідували як академічну науку, що не мала нічого спільного з соціалістичним будівництвом». Природно, що вони ж заборонили всі богословські науки: апологетику, герменевтику, гомілетуку, патристику, патрологію... Були згорнуті дослідження античності та візантистики. На думку С. Білоконя, така ж сумна доля спіткала й історію України. «Режим політичної цензури завдав непоправних втрат гуманітарним наукам СРСР і кожній із його колишніх складових» [С. 142–144].

У монографії аналізується все, що зберегла пам'ять уцілілих людей; паперові носії: архівні документи, книги, періодика, епістолярій; артефакти й пам'ятки культури, була використана як джерело і пам'ять землі. Дослідник писав: «Прикро це казати, але широкі дослідження некрополів большевицького терору розпочалось у роки німецької окупації. І ця спеціальна історична дисципліна – некрополезнавство – заступила собою нормальне історичне пізнання. Коли мовчали архіви, заговорила пам'ять землі» [С. 804]. Історія розкопок жертв сталінських розстрілів, здійснених у Вінниці далекого 1942 р., та багато років по тому – у Биківні, стає логічним завер-

шенням масштабної картини свідомого нищення культури народу в ім'я... Останнє, як впливає з книги, й неважливо, бо ідеологія з часом змінюється, а відтак падають додолу її нібито вічні ідоли, втрачають актуальність колись високі й загальнозрозумілі цілі, а знищених людей оживити не можна, як не можна відтворити спалені ікони, поруйновані храми, повернути продані за безцінь шедеври образотворчого мистецтва... І найстрашніше: майже не можливо відновити рівень культури, знівельований до потреб «робітничо-селянської» держави. Зазвичай, такі висновки називають песимістичними, але зміст монографії явно не надається до оптимістичного трактування. Однак чесна, правдива, переконлива картина масового погрому національної культури дає підстави для обережного оптимізму: з кривавого хаосу за наявності сприятливих умов й наполегливої роботи інтелігенції «над помилками» може виокреслитися напрямок руху до радикальної зміни дискурсу вічно нещасливої історії України. У цьому криється наша надія. Книги, подібні до ґрунтовного дослідження С. Білоконя, стануть в нагоді всім тим, хто в нових історичних умовах заходиться біля цього завдання – завершення процесу формування української нації і творення по-справжньому суверенної європейської Української держави.

1. Україна молода. – 2013. – 20-21 грудня. – С. 18.

2. Див.: Демченко Т. Анатомія тоталітаризму: [Рец.: Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 446 с.] / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – № 2. – С. 163–169.

3. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія / Тимоті Снайдер / Пер. з англ. М. Климчука і П. Грицака. – К., 2011. – С. 83.

Тамара ДЕМЧЕНКО

